

Вікторія Рагозіна, кандидат педагогічних наук,
докторант Інституту проблем виховання НАПН
України, м. Київ

ХУДОЖНЬО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕІВ МИСТЕЦЬКОГО ПРОФІЛЮ З ДІТЬМИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ТА ШКОЛЯРАМИ

*У статті висвітлюється практика художньо-освітньої діяльності мистецьких музеїв України, розкриваються традиційні й новітні форми і методи роботи з дошкільниками і школярами, намічаються перспективні напрями роботи з дитячою аудиторією відвідувачів. **Ключові слова:** художньо-освітня діяльність, музеї мистецького профілю, дошкільники, школярі.*

*В статье освещается практика художественно-образовательной деятельности художественных музеев Украины, раскрываются традиционные и новейшие формы и методы работы с дошкольниками и школьниками, намечаются перспективные направления работы с детской категорией посетителей. **Ключевые слова:** художественно-образовательная деятельность, художественные музеи, дошкольники, школьники.*

*The article highlights the practice of art and educational activities Art Museum of Ukraine, disclosed traditional and modern forms and methods of work with preschoolers and schoolchildren, identifies promising areas of work with children's category of visitors. **Keywords:** art and educational activities, art museums, preschoolers, school children.*

Просвітницька діяльність є одним з важливих напрямків музею як науково-дослідницької і культурно-освітньої установи. На її становлення в Україні вплинув досвід роботи музеїв світу, дослідження зарубіжних і вітчизняних фахівців, традиції вітчизняної музейної справи. Розробка освітньо-виховних аспектів діяльності музеїв, створення музейно-педагогічних технологій належить зарубіжним вченим - О.Вансловій, М.Гнедовському,

А.Заксу, А.Разгону, Б.Столярову, М.Юхневич та ін., вітчизняним дослідникам - Т.Белофастовій, Ю.Ключко, І.Пантелейчук, Н.Пусепліній та ін. Окремі питання освітньо-виховної роботи мистецьких музеїв, технологій роботи з школярами засобами музейної педагогіки розроблялися Л.Масол, В.Рагозіною, І.Ласкій, Л.Гурин та ін., однак аналіз сучасної практики такої діяльності у музеях мистецького профілю в Україні практично не здійснювався, що зумовило написання цієї статті. Не висвітленим у публікаціях залишається і аспект роботи музеїв з наймолодшою категорією відвідувачів – дітьми 3-6-ти років, форми і технології з якими знаходяться у стадії розробки і експериментування.

Вперше думки про освітнє призначення музею, яке полягає у реалізації такого підходу до відвідувача, за якого він ставав учасником діалога, а музей трактувався як посередник у спілкуванні його з мистецтвом з'явилися ще на рубежі ХІХ-ХХ ст. серед німецьких педагогів і музейних діячів (Г.Кершенштейнер, Г.Фройденталь, А.Рейхветн та ін.). Результатом обговорення проблем взаємодії музею і школи, розгляду педагогічної місії музею стала поява нового терміну «музейна педагогіка», який у своєму розвитку трансформувалася від початкового уявлення про музей як установу, що приймає участь у навчально-виховному процесі школи, через створення умов для спілкування відвідувачів з культурною спадщиною до розуміння необхідності наукової дисципліни на зрізі музеєзнавства, педагогічної науки і такої, що розглядає музей як особливу комунікативну систему, однією з складових якої є робота з аудиторією. Таким був шлях музейної педагогіки у Німеччині, потім у Європі й Америці, де у другій половині ХІХ ст. поступово виник напрям, пов'язаний з обслуговуванням населення. Освітні підходи музеїв зарубіжних країн вплинули на становлення музейної справи у СРСР. З того часу формування поглядів на музей як на освітню цінність зазнало істотних змін. Музей завжди орієнтувався на контакти з людьми, однак уявлення про його освітнє призначення завжди залежало від розвитку соціуму у певні періоди. На основі цього критерію, що визначав зміст роботи з аудиторією, М.Юхневич виділяє основні *етапи* культурно-освітньої діяльності музеїв і представляє їх у

вигляді моделей: *просвітницька* (1870-1890-ті XIX ст. – сер. 20-х р. XX ст.) - вплив ідей німецьких музейних фахівців; реформування музеїв відповідно становлення освітньої системи в СРСР. Вперше з'являється така форма як екскурсія і нова професія - екскурсовод; *політизована* (1920-1950-ті р.) - музей стає засобом наглядної агітації трудящих, ілюстрації політичної доктрини. Політико-просвітницька робота є пріоритетним напрямом, що домінує над іншими; *інформативна* (1960-сер.1980-х р.) - музей сприймається як розповсюджувач знань, що має науковий характер і предметну основу, у зв'язку з чим термін просвітницька робота змінюється на науково-просвітницьку; *комунікативна* (кінець 1980-х - 2000-ні роки), що пов'язано з поширенням комунікативного підходу, який завоював велику популярність у зарубіжному музеєзнавстві у 60-70-х роках XX ст. (7, 11-17). Основних віх культурно-освітньої діяльності музеїв у радянський період торкаються у своїх працях й інші фахівці (Б.Столяров, І.Коссова та ін.), основні характеристики яких збігаються з визначеними М.Юхневич.

Якщо характеризувати розвиток різних форм і методів роботи у ці періоди, то можна помітити, що у 20-тих р. XX ст. зароджуються екскурсії й лекції, що розвиваються і вповдовж 50-60-х р. Ефективність роботи у цей період оцінювалась за кількістю відвідувачів і прочитаних лекцій. Практично до початку 80-х у музеях домінує історико-революційна і військова тематика, а провідним напрямком роботи є патріотичне виховання. Всупереч звуженню змісту роботи з відвідувачами, дещо розширюються форми роботи (2,102-103). З 80-х років починається переосмислення освітньої діяльності музею відповідно аксіологічної концепції і перетворення його у 2000-х з культурозберережувального у соціокультурний інститут (І.Пантелейчук), соціально-культурний центр (Т.Белофастова, Т.Тарханова) «...з передачі наукового, художнього, історичного досвіду поколінь, формування ціннісного ставлення до культурно-історичної спадщини, збагачення внутрішнього світу людей, їх чуттєво-емоційної сфери і творчої активності, створення необхідних умов для самореалізації особистості» (3,7). На фоні кардинальних змін у музеї

трансформується і *освітня діяльність* як специфічна форма музейної діяльності, що характеризується педагогічною спрямованістю і такою, що має на меті творчий розвиток особистості, а розвиток в умовах музею розглядається як творче удосконалення і формування ціннісних орієнтацій (Б.Столяров). Зароджуються нетрадиційні для музеїв форми роботи, як-то факультативи, клуби, гуртки, свята, усні журнали, абонементи, фестивалі та ін., зокрема й циклові. З'являється тенденція до диференційованого підходу до різних категорій відвідувачів – дорослих, іноземців, місцевих жителів, результатом чого стає розробка інноваційних методів, наприклад, запитально-відповідного, ігрового, методу театралізації та ін.(2, 427-432).

У це період активно розвивається дитячий напрямок музейної роботи, актуалізується взаємозв'язок школи і музею, спостерігається розширення проблематики шкільних екскурсій (краєзнавчий аспект, життя відомих особистостей та ін.). Якщо до 80-х років музеї відігравали другорядну роль у навчанні школярів, «обслуговуючи» та «супроводжуючи» процес вивчення шкільних предметів, то сучасний підхід ґрунтується на розумінні їх особливої ролі, пов'язаній з емоційним сприйманням представленого в музеї першоджерела (2, 445).

Освітня діяльність у музеї здійснюється через педагогічний процес, який відбувається у певних формах на основі музейних пам'яток із застосуванням різноманітних текстів, наглядних посібників, аудіо-відео- і комп'ютерної техніки, а також технологій, що дозволяють включити у педагогічний процес інтелект і емоції відвідувачів. Однак, вона має специфічні риси, обумовлені профілем музею. **Мистецькі музеї**, призначені для зібрання та показу творів образотворчого (живопис, графіка, скульптура), предметів декоративно-прикладного мистецтва, архітектури та прикладного мистецтва, мають свої особливості, оскільки їх робота спрямовується на розвиток у людини здібностей художнього і естетичного сприймання, переживання і оцінки художнього образу, втіленого у творах мистецтва. Специфіка педагогічної діяльності в художньому музеї полягає в тому, що вона може включати і театралізований, і музичний та

інші креативні компоненти і через педагогічну дію вирішувати спектр завдань – від інформування про мистецтво до формування творчої сфери особистості (5, 115). Тому такий напрям діяльності музеїв мистецького профілю називаємо художньо-освітнім. Специфіка мистецтва зумовлює розробку форм роботи у мистецьких музеях. Взагалі музейні форми роботи розподіляться на **базові** (екскурсія, лекція, консультація, наукові читання, клуб, гурток, студія, конкурси, олімпіади, вікторини) та **додаткові форми**, які урізноманітнюють репертуар культурно-освітньої діяльності музеїв. Серед додаткових - форми, спрямовані на *відпочинок, рекреацію, розваги* (зустріч з цікавими особистостями, концерт, мистецький вечір, театралізована вистава, кіноперегляд, свято, мистецька гра та ін.); *циклові форми* (абонементи лекцій, дозвіллієві програми); форми, орієнтовані на *різноманітну аудиторію* (сімейні програми, програми для людей з фізичними вадами тощо): *позамузейні форми* (пересувні виставки, комерційні (для іноземців та інших груп людей) чи некомерційні (соціальні) програми. (7, 41-49). Окремі форми, що визначаються як традиційні, склалися роками, інші - були запозичені з інших сфер культури, освіти і науки або обумовлені розвитком технологій і належать до категорії «нетрадиційних» (Т.Белофастова).

Особливості художньо-педагогічної діяльності в музеї обумовлюються ще й **категорією відвідувачів**, особливо якщо йдеться про дітей дошкільного віку. У 2000-х роках спостерігається «омолодження» контингенту відвідувачів, що спричинює ряд труднощів у роботі з ними. По-перше, фахівці, які спеціалізуються на роботі з дитячою аудиторією саме такого віку, майже відсутні в музеях, оскільки їх не готує жодний навчальний заклад. По-друге, зазначена категорія потребує чи не найбільшої уваги до себе – і в плані розробки програм, і вибору форм і методів, і самого процесу проведення заходів (пам'ятаємо думку В.Сухомлинського – чим меншою є дитина, тим більш фаховим має бути педагог). Йдеться насамперед про добір відповідних форм роботи з ними, акцент на невербальних, ігрових, художньо-творчих методах при максимальному застосуванні наочності й діалогічного спілкування. Також діти

дошкільного віку спрямовані не на сприймання творів мистецтва інших, навіть самих видатних майстрів, а більше на власну творчість, а тому доцільним буде поєднання пасивних з активними методами у комплексі, наприклад, сприймання картин з цікавими творчими заняттями. Враховуючи природне бажання дітей все пізнавати у практичній діяльності, варто пропонувати їм **мистецько-дидактичні ігри** («Кольорові хуточки» - на сприймання і добір кольорів, «Відшукай матеріал для скульптури» - сприймання на дотик різних художніх матеріалів, «Домалюй картину художника» - вибір кольорової гама картини, «Створи композицію» - знайомство з геометричними формами та ін.) і **творчо-експериментальні ігри** з папером, пластиліном, тістом та ін. (4). Добре, якщо у роботі з малюками поєднується професіоналізм науковців, педагогів і музейних працівників. Розглянемо сучасний досвід художньо-освітньої роботи з дошкільниками і школярами у музеях України та окреслимо перспективні напрями розвитку цієї діяльності.

Цікаві нароби у роботі з дошкільниками демонструють мистецькі музеї Києва – Державний музей іграшки, Музей книги і друкарства України, Водно-інформаційний центр (Музей води) та ін., які вводять **рольові ігри, театралізацію, елементи лялькового театру, ведення заходу екскурсивом у костюмі**. У Музеї козацтва пропонують дитячій аудиторії справжні **козацькі ігри**, в Музеї гончарства покажуть **виставу** з горщиками, а в Музеї народних традицій і ремесел - **театралізований показ** збивання масла. Унікальну можливість попрацювати у кузні, на ткацькому верстаті діти мають у «Хаті Савки» (на Київщині), де одягнена в етнічний одяг селянська родина розповість про ремесла. У процесі таких заходів відбувається виховання культурою (1). В обласних і міських музеїх України форми роботи з дошкільниками тільки започатковується. Так, у Хмельницькому обласному художньому музеї, що спеціалізується на сучасному українському мистецтві, для дітей розроблено **цикл бесід-занять** («Диво глини та вогню», «Тваринка-веселинка», «Яйце-райце») для ознайомлення з традиційними видами народної творчості. Частину бесід складає **дослідницька** – знайомство з різними матеріалами для іграшок

(сир, тісто, солома, кукурудзяне листя) і **практична робота** дітей – ліплення іграшок. Цікавим є **цикл занять** з абстрактного мистецтва, які поєднують **ігрові ситуації** (визначення з закритими очима на дотик властивостей матеріалів, предметів тощо), пізнання універсальних мистецьких понять (форма, композиція) і закріплення знань у творчій роботі – створенні абстрактної композиції за певними завданнями. Завершальні заняття циклів – це **екскурсії** по експозиції ненаративного мистецтва, виставках дитячих робіт (6,60). Перспективним і практично нерозробленим напрямом роботи в музеї є використання арт-терапевтичних технологій як для звичайних дітей, так і дітей з особливими потребами. Окремі розвивально-виховні заходи для дошкільнят з використанням методів ігрової терапії проводять у Музеї театрального, музичного та кіномистецтва України (м. Київ).

Значно більше досвіду мають музеї мистецького профілю у роботі з **школярами**. Традиційними формами музейних масових заходів, до яких залучаються учні загальноосвітніх та шкіл мистецтв, є **екскурсії, творчі зустрічі, вечори**, присвячені видатним митцям минулого і сучасності, а також **наукові читання, круглі столи** з питань історії і сьогодення мистецтва в Україні. Саме такі заходи пропонує єдиний в країні за своєю спеціалізацією Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України (м.Київ). **Екскурсії**, що розкривають життя і творчість величних постатей України, проводяться у меморіальних музеях України (Чернівецький меморіальний музей В.Івасюка, Художньо-меморіальний музей І.Труша та ін.), які ініціюють **виїзні виставки** у села і міста краю, **наукові читання** з студентством, **конкурси** юних композиторів, поетів, **виставки** дитячих малюнків.

Тісна співпраця музею з освітніми установами сприяє розробці інноваційних програм, що тільки набирають обертів в Україні. Успішними в цьому є досвід окремих музеїв Києва і Львова. Різноманітні **тематичні екскурсії**, розроблені відповідно змісту навчальних предметів проводяться Національним художнім музеєм України (м.Київ) в рамках проекту «Школа і музей: разом навчатися

цікавіше». Цікаві **лекторії** з історії та теорії мистецтва задовольняють інтереси тих школярів, хто прагне до знань, кого цікавить музей як невичерпне джерело інформації. В межах проекту «Школа і музей: працюємо разом», що діє у Львівській області, проводяться різноманітні заходи в музеях, школах, концертних залах, театрах.

Все більше музеїв прагне збільшити і розширити свою аудиторію відвідувачів. Для цього розробляються **циклові програми**. Так, Музично-меморіальним музеєм С.Крушельницької (м.Львів) започатковано **цикл музейних уроків** «У світі музичних інструментів», які проводяться силами учнів шкіл мистецтв. Діти-слухачі не тільки мають можливість бачити і чути звучання різних груп музичних інструментів, знайомляться з їх будовою і принципами звуковидобування, але й можуть пограти на них. Щоб діти могли пізнавати і насолоджуватися мистецтвом під час канікул, музеї створюють **канікулярні програми**. Їх основу у Національному музеї ім.А.Шептицького складають веселі заняття і екскурсії, покликані залучати дітей до пізнання музейних пам'яток та на їх прикладі більш поглиблено вивчати історію українського мистецтва. Прогресивність запропонованих програм полягає у впровадженні в навчальні заняття елементів інтерактивних ігор-реконструкцій, а також слайд-показів, анімаційних фільмів за тематикою збірок музею.

Відвідування музеїв родинами зумовило появу **сімейних лекторіїв** (Національний художній музей України (м. Київ), в якому діти вчаться розуміти мову образотворчого мистецтва у ігрових формах, а батьки, які працюють в окремій групі, – отримують цю ж інформацію більш глибинно. Спільні завдання об'єднують родину і надають ідеї для спілкування стосовно творів мистецтва і тим вони цінні. Для більш дорослих дітей та їхніх батьків започаткований **клуб «Мистецтво – простір спілкування»**, у програмі якого – дослідження творів мистецтва і власних глядацьких здібностей. У Львівському музеї історії релігії проводиться «Родинний день у музеї» для батьків з дітьми – це **інтерактивна екскурсія з елементами гри**, яку ведуть костюмовані персонажі, акцентуючи

увагу на оригінальних експонатах, цікавих фактах, захоплюючих легендах. Впроваджуються *інтерактивні мастер-класи*, під час яких учні занурюються у стародавні часи, набувають навичок давніх способів видобування вогню, виготовлення первісних знарядь праці та вивчають давню орнаментику на прикладі писанок та вишитих рушників із фондів колекцій музею. Перевтілитися не тільки у персонажів минулих часів, але й випробувати себе у різних ролях, професіях, наприклад, сучасних музейних фахівців, можна у *музейних іграх*. Приймавши участь у *музейній конференції*, учні перетворюються на мистецтвознавців, фольклористів, істориків, музеєзнавців (Національний художній музей України, м. Київ), музейних співробітників та музикантів-виконавців під час виступів у *музичному салоні* (Музично-меморіальний музей С.Крушельницької, м. Львів).

Налаштованість музеїв на розвиток творчих здібностей відвідувачів сприяє створенню на їх базі *творчих (художніх) студій, гуртків* (живопису, гончарства та ін.), в яких з групами дітей працюють справжні художники та майстри народної творчості. *Художня майстерня* для дітей з 4-5 років і дорослих, де вони набувають перших навичок малювання, а в експозиції музею спілкуються з творами мистецтва діє у Національному художньому музеї України (м.Київ). Цікавими є новітні форми роботи, які нещодавно започаткувалися у музейній роботі - *майстер-класи*. У Національному музеї ім.А.Шептицького діти власноруч створюють ікону на склі, ляльку-мотанку, святкову витинанку. Вони можуть самовиражатися, розповідаючи легенди, колядуючи, демонструючи вертеп. Під час *занять у музеї*, присвячених церковним святам, діти дізнаються їх історію свят, побачать українські ікони XV –XVII століття із зображенням життя та чудес святого Миколая, таїнства Різдва Христового, оглянуть слайд-шоу та фрагменти мультфільмів. Ознайомитися з технологією та створити свій власний папір учні можуть у Музеї книги і друкарства України (м. Київ). Після лекції–концерту музичних інструментів захоплюючим завданням для учнів є виготовлення ескізу театрального костюма, скриньки лялькового театру, театральної маски, що

дозволяє музейному педагогу оцінити ефективність виховного впливу розробленого ним заходу та реалізувати пізнавальну, евристичну і терапевтичну функції мистецтва (Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва України (м.Київ). Унікальні *майстер-класи* з писанкового розпису проводять в єдиному у світі Музеї писанки в Коломиї, де діти не тільки знайомляться з численними зразками писанок з різних регіонів України та світу, але й відтворюють давні народні орнаменти. Музей ініціює проведення щорічного *фестивалю* «Писанка» серед дитячих і учнівських студій писанкового розпису України, завдяки якому популяризуються народні ремесла, мистецькі школи, творчі стилі, фольклорно-етнографічні твори (ігри, веснянки, театралізовані сценки). Унікальну можливість побувати у майстерні художниці мають відвідувачі Музею-садиби К.Білокур (с.Богданівка, Київщина).

Значний інтерес відвідувачів до *непредметних форм* побутування культурного надбання зумовив появу заходів, які враховують інтерес людей до рекреації, спілкування, відпочинку та творчої діяльності. Так, музеї запроваджують різноманітні *свята* (тематичні, пізнавально-розважальні, до церковних свят, фольклорні та ін.), навіть програми святкування днів народження у музеї (Національний художній музей України (м. Київ). Відпочинок і участь у інтерактивному дійстві пропонує Музей народної архітектури та побуту України (с. Пирогів, Київська обл.), характерною особливістю, що відрізняє його від інших подібних етнографічних музеїв у світі, є театралізовані свята, народні масові гуляння з насиченою культурною програмою: виставками народних ремесел, реконструкціями народних обрядів, фольклорними фестивалями, майстер-класами, до яких можуть активно долучатися навіть малюки, а отже, в певній формі передаються звичаї і обряди.

У 90-х роках музеї України починають активніше залучатися до міжнародних музейних проектів. Так, Національний художній музей України впроваджує *інноваційну міжнародну програму* «Стратегії візуального мислення» - навчальний цикл розрахований на 3 роки починаючи з 7-мирічного віку. Суть

програми полягає в тому, щоб надати кожній дитині можливість розкрити власні дослідницькі здібності, підтримувати інтерес до навчання і самонавчання, розвивати мовленнєві, комунікативні, мисленнєві навички. Розгляд різноманітних творів мистецтва дозволить орієнтуватися у царині мистецтва, усвідомити власні уподобання, що надалі стане міцним підґрунтям для більш докладного вивчення історії та теорії мистецтва.

Підтвердженням важливості навчання і виховання дітей на кращих зразках культури і мистецтва є існуючі у ЗНЗ, ДНЗ музеї, а також тенденція до їх зростання у мережі навчальних закладів. Ідея їх створення не нова, однак, змінилися підходи і напрям їхньої діяльності – від музеїв бойової слави до краєзнавчих, етнографічних і художніх та ін. Звичайно, кількість таких музеїв ще незначна в силу низки причин, однак, робота у цьому напрямі видається перспективною. Частіше у дитячих садках створюються *музейні куточки* (в яких експонуються невелика кількість експонатів – репродукції картин, фотографії, твори декоративно-прикладного мистецтва переважно місцевих авторів), *міні-музеї (музейні кімнати)*. Часто до їх створення і розробки програм музейної роботи долучаються державні музеї. Така програма «Музей для дошкільника», розроблена при взаємодії з Нетішинським міським краєзнавчим музеєм, діє у міні-музеї ДНЗ №5 «Теремок» (м. Нетішин Хмельницької обл.) - в куточках декоративно-вжиткового мистецтва і народознавства проводяться заняття, екскурсії і виставки дитячих робіт. Прикладом повноцінного *музею у ДНЗ* є музей Г.Світлицького (ДНЗ № 115 м.Київа), який знайомить дітей з багатограним талантом художника, музиканта, композитора, лялькаря. Музей активно взаємодіє з нащадками митця, навчальними закладами. В ньому зібрано багаті експонати - макет садиби художника, картини, іграшки-ляльки, унікальні ноти. Щорічно восени у садочку проходять Дні відкритих дверей, свята і розваги "Свято вулиці» та ін.

Таким чином, художньо-освітня робота в мистецьких музеях є важливим напрямком їхньої діяльності. Поряд з традиційними формами і методами,

напрацьованими багаторічною практикою, музеї активно залучають дошкільників і учнів, сім'ї та ін. категорії відвідувачів до пізнання культурної спадщини, пропонуючи інноваційні програми, нетрадиційні форми і сучасні методи, спрямовані на побудову активного діалогу дітей з мистецтвом і взаємодію одне з одним. Перспективними напрямками, що потребують вивчення, є розробка технологій музейної роботи з дошкільниками, які поєднують освітньо-виховні завдання з рекреаційними і дозвіллевими, а також використання можливостей музею у роботі з дітьми-інвалідами, застосування арт-терапевтичних методик.

Література:

1. Любарова В. Створення музейного освітнього простору в ДНЗ. – Режим доступу:http://www.ipro.org.ua/files/новини/ОСТАННІ_НОВИНИ_2010/./6.doc.
2. Музейное дело России. Под ред. Каулен М.Е.(отв. ред.), Коссовой И.М., Сундиевой А.А.- М.: Издательство «ВК», 2006. – 2-е изд. – С. 427-483.
3. Пусепліна Н.М. Підготовка вчителів до виховної роботи у загальноосвітніх навчальних закладах засобами музейно-педагогічної діяльності. – Автор. на здоб. наук. ст. канд пед. наук за спец. 13.00.04 – теорія та методика проф. освіти. – Полтава, 2009.- С.7.
4. Рагозіна В.В. Художні техніки у естетичному розвитку дошкільників //Мистецтво та освіта. -2012. -№ 3.-С.21-26.
5. Столяров Б.А. Музейная педагогика. История, теория, практика: Уч. пособие /Б.А. Столяров. –М.: Высш. шк., 2004.- С.115).
6. Чернова Л. Музей і школа: форми співпраці //Мистецтво та освіта. – 2009. - № 3.- С. 60-62.
7. Юхневич М.Ю. Я поведу тебя в музей. Учебное пособие по музейной педагогике. М., 2001. – 154 с.

